

ня 1991 р. № 1972-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1972-12>.

15. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22 лютого 2000 р. № 1489-ІІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page6>.

16. Лерхе П. Пределы основных прав / П. Лерхе // Государственное право Германии. – М., 1994. – Т. 2. – 1994. – С. 234–240.

ЧУРШТА Г. В.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права і процесу
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 347.919+347.61/.64

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ СУДОМ СПРАВ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ РОДИННИХ ВІДНОСИН МІЖ ФІЗИЧНИМИ ОСОБАМИ

У статті досліджено процесуальний порядок розгляду судом справ про встановлення факту родинних відносин між фізичними особами. Визначено склад осіб, які беруть участь у таких справах, предмет доказування, зміст рішення суду. У підсумку зазначається, що таким чином суд здійснює захист сімейних прав та інтересів шляхом встановлення юридичного факту, який є підставою для виникнення відповідних правовідносин.

Ключові слова: розгляд судом справ, встановлення факту, родинні відносини, окреме провадження, особи, які беруть участь у справі, предмет доказування.

В научной статье исследуется процессуальный порядок рассмотрения судом дел об установлении факта родственных отношений между физическими лицами. Определяется состав лиц, участвующих в таких делах, предмет доказывания, содержание решения суда. В итоге отмечается, что таким образом суд осуществляет защиту семейных прав и интересов путем установления юридического факта, являющегося основанием для возникновения соответствующих правоотношений.

Ключевые слова: рассмотрение судом дел, установление факта, родственные отношения, особое производство, лица, участвующие в деле, предмет доказывания.

The scientific article is devoted to the procedural order of proceedings in a case of establishing the facts of family relations. It is determined the composition of the persons involved in such cases, the subject of the proof, content of the court's decision. As a result, it is noted that in this way the court protects family rights and interests by establishing legal fact, that is the basis of coming into of existence corresponding relationships.

Key words: hearing cases in the court, establishing the facts, family relationships, special proceeding, persons involved in the case, subject of proof.

Вступ. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 256 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), серед інших, суд розглядає в порядку окремого провадження справи про встановлення факту родинних відносин між фізичними особами, здійснюючи при цьому захист сімейних прав та інтересів як батьків і дітей, так і інших членів сім'ї та родичів.

Аналізуючи процесуальний порядок розгляду судом справ про встановлення факту родинних відносин між фізичними особами, Н.А. Чудиновська слушно звертає увагу на те, що чинне законодавство не містить єдиного поняття «родинні відносини». Разом із тим споріднення, безумовно, займає одне з головних місць у системі юридичних фактів, оскільки є основною підставою виникнення більшої частини сімейних правовідносин, і, більше того, норми цивільного, трудового, житлового і навіть кримінального права пов'язують із ним певні юридичні наслідки [1, с. 72].

Процесуальні особливості розгляду справ окремого провадження неодноразово були предметом наукових розвідок учених-процесуалістів. Відповідну проблематику досліджували такі науковці, як Ю.В. Білоусов, С.С. Бичкова, Л.Є. Гузь, К.В. Гусарова, В.В. Комаров, В.М. Кравчук, Л.А. Кондратьєва, Г.О. Світлична, В.І. Тertiшніков, І.В. Удальцова, С.Я. Фурса, М.Й. Штефан та ін. Водночас зазначені процесуалісти розглядали здебільшого процесуальний механізм розгляду в порядку окремого провадження справ щодо визначення цивільно-правового статусу фізичної особи. Справи, які виникають із сімейних правовідносин, і досі залишаються поза увагою представників правничої громадськості.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження процесуальних особливостей розгляду судом справ про встановлення факту родинних відносин між фізичними особами у контексті новітнього цивільного процесуального та сімейного законодавства.

Результати дослідження. Відсутність чіткого легального визначення поняття родинних відносин, а також сім'ї призвела до поширення тези В.С. Толстого, що «ледь не у кожній галузі права терміни «сім'я», «родина» мають своє особливе значення, яке відповідає потребам регулювання цієї галузі суспільних відносин» [2, с. 5–6].

І справді, жоден із кодифікованих актів, джерел як приватного, так і публічного права (Сімейний кодекс України (далі – СК України), Цивільний кодекс України (далі – ЦК України), Житловий кодекс УРСР (далі – ЖК УРСР), Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) тощо) не містить чіткої дефініції правової категорії «родинні відносини».

Так, у ч. 2 ст. 9 СК України йдеться лише про те, що особи, які проживають однією сім'єю, а також родичі за походженням, відносини яких не врегульовані СК України, можуть врегулювати свої сімейні (родинні) (підкреслено автором – Г. Ч.) відносини за договором, який має бути укладений у письмовій формі.

Зі змісту наведеної правової норми випливає, що у контексті СК України сімейними відносинами є відносини, які виникають між членами сім'ї, водночас родинні відносини – це відносини виключно між родичами за походженням. Відповідний висновок підтверджується і змістом законодавчої дефініції сім'ї як осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки (ч. 2 ст. 3 СК України).

ЦК України у правових нормах, що їх містять ч. 4 ст. 63, ч. 3 ст. 290, ч. 1 ст. 1235, також виходить із того, що необхідно розмежовувати сімейні та родинні відносини.

ЖК УРСР хоча і не виокремлює родинних відносин, проте регламентує коло членів сім'ї наймача, до яких відповідно до ч. 2 ст. 64 указанного кодифікованого акта належать дружина наймача, їхні діти і батьки. Крім того, відповідно до цієї норми членами сім'ї наймача може бути визнано й інших осіб, якщо вони постійно проживають разом із наймачем і ведуть із ним спільне господарство.

КПК України у п. 1 ч. 1 ст. 3 містить дефініцію близьких родичів та членів сім'ї, якими визнаються чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, онук, онучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, зокрема особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі.

Отже, КПК України хоч і не виокремлює в самостійні правові категорії близьких родичів та членів сім'ї, фактично все ж таки відповідний поділ проводить. Виходячи зі змісту правової норми, що закріплена у п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК України, можна стверджувати, що до членів сім'ї кримінальне процесуальне законодавство України відносить опікуна або піклувальника, особу, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, зокрема осіб, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі.

На відміну від кодифікованих актів приватного та публічного права, у ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» визначено не коло близьких родичів, а перелік близьких осіб. Такими є особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, зокрема особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі, а також, незалежно від зазначених умов, чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, онук, онучка, правнук, правнучка, зять, невістка, тесть, теща, свекор, свекруха, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням згаданого суб'єкта.

Щодо членів сім'ї, то Закон України «Про запобігання корупції» обмежує їх коло особами, які перебувають у шлюбі, а також їхніми дітьми, зокрема повнолітніми, батьками, особами, які перебувають під опікою і піклуванням, іншими особами, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки (крім осіб, взаємні права та обов'язки яких не мають характеру сімейних), зокрема особами, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі (ч. 1 ст. 1).

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що законодавство України хоча прямо і не закріплює поняття родинних відносин, виходить із їх розмежування із сімейними, регламентуючи останні як відносини між особами, які спільно проживають і пов'язані спільним побутом. При цьому родинні відносини у більшості випадків законодавцем визначаються як відносини між особами, які є родичами за походженням.

У науковій доктрині під спорідненням також звичайно розуміють кровний зв'язок осіб за прямою висхідною чи низхідною лінією, які походять один від одного чи від спільного пращура [3, с. 93]. Деякі вчені у відповідному контексті звертають увагу на те, що зв'язок, який породжується усиновленням, не можна розглядати як споріднення, адже в його основі лежить не біологічний (кровний) зв'язок осіб. Законодавство лише прирівнює правові відносини, які виникають внаслідок усиновлення, до відносин споріднення, проте не ототожнює їх [4, с. 118]. Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає споріднення як кровний зв'язок між особами, що базується на походженні однієї особи від іншої або різних осіб від одного пращура, а також на шлюбних сімейних відносинах [5, с. 1033–1034, 1178].

Вбачається, що у з'ясуванні змісту правової категорії споріднення (родинних відносин) слід зважати саме на наявність кровного зв'язку як єдиного критерію, за яким та чи інша особа може бути віднесена до категорії суб'єктів родинних правовідносин. Інших осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, взаємними правами та обов'язками, що виникли, зокрема, внаслідок укладення шлюбу, усиновлення тощо, слід кваліфікувати як суб'єктів сімейних правовідносин.

З огляду на зазначене сімейні відносини – це відносини, які виникають між членами сім'ї, родинні ж відносини є відносинами виключно між родичами за походженням. При цьому за критерієм обсягу сімейні відносини є ширшими за відносини родинні: суб'єкти родинних відносин завжди є суб'єктами відносин сімейних, водночас суб'єкти сімейних відносин не у всіх випадках є родичами за походженням, тобто суб'єктами родинних відносин (наприклад, подружжя, усиновлювач та усиновлена ним дитина тощо).

Повертаючись до дослідження процесуальної форми встановлення судом факту родинних відносин між фізичними особами, зауважимо, що аналіз сімейного та цивільного процесуального законодавства України дає підстави для висновку про те, що в порядку окремого провадження судом можуть бути встановлені такі факти родинних відносин між фізичними особами: а) факт батьківства – у разі смерті чоловіка, який не перебував у шлюбі з матір'ю

дитини, якщо запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень проведено за прізвищем матері, а ім'я та по батькові батька дитини записані за вказівкою матері (ст. 130 СК України); б) факт материнства – у разі смерті жінки, яка вважала себе матір'ю дитини, якщо запис про матір дитини, батьки якої невідомі, у Книзі реєстрації народжень проведено за рішенням органу опіки та піклування (ст. 132 СК України); в) факт визнання материнства, якщо запис про матір дитини, батьки якої невідомі, у Книзі реєстрації народжень проведено за рішенням органу опіки та піклування (ст. 131 СК України); г) інші факти родинних відносин, від яких залежать виникнення, зміна або припинення особистих немайнових чи майнових прав фізичних осіб, якщо законом не визначено іншого порядку їх встановлення (наприклад, факт реєстрації батьківства (материнства), факт родинних відносин між бабою та онуком, тіткою та племінником тощо) (ч. 2 ст. 256 ЦПК України).

Як і в більшості інших справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення, заява про встановлення факту родинних відносин між фізичними особами подається до суду за правилами виключної територіальної підсудності – за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем перебування заявника. Поряд із цим у зазначеній категорії цивільних справ окремого провадження застосовується правило підсудності справ за ухвалою вищого суду, згідно з яким під час подання відповідної заяви громадянином України, який проживає за її межами, підсудність справ про встановлення факту батьківства (материнства), а також факту визнання материнства визначається за його клопотанням ухвалою судді Верховного Суду України (ч. 2 ст. 257 ЦПК України).

Суб'єктний склад осіб, які беруть участь у таких справах, залежить від суб'єктного складу відповідних сімейних правовідносин.

Зокрема, заявником у справах про встановлення факту родинних відносин може бути будь-яка фізична особа, для якої встановлення факту перебування у родинних відносинах з іншою фізичною особою (особами) буде мати наслідком виникнення, зміну чи припинення особистих немайнових чи майнових цивільних, сімейних або інших правовідносин.

Залежно від мети встановлення факту родинних відносин між фізичними особами заінтересованими особами в таких справах можуть бути: органи внутрішніх справ – якщо встановлення відповідного факту здійснюється для вирішення питання про належність до громадянства України; нотаріус – якщо встановлення факту родинних відносин між фізичними особами є необхідним для отримання свідоцтва про право на спадщину; органи Пенсійного фонду України – якщо факт родинних відносин між фізичними особами встановлюється для оформлення права на пенсію у зв'язку із втратою годувальника тощо.

Участь у справах про встановлення факту родинних відносин між фізичними особами органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, не є обов'язковою. Відповідні органи та особи можуть брати участь у таких справах у формах та на підставах, визначених ст. 45 ЦПК України, зокрема за наявності поважних причин, що унеможливають самостійне звернення до суду для захисту своїх прав, свобод та інтересів.

Відповідно до ч. 1 ст. 38 ЦПК України заявник, заінтересовані особи, а також органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, можуть брати участь у справах про встановлення факту родинних відносин між фізичними особами особисто або через представника.

Наступним елементом цивільної процесуальної форми, який зазнає матеріально-правового впливу з боку сімейно-правового регулювання у справах про встановлення факту родинних відносин між фізичними особами, є предмет доказування, який формують такі обставини:

а) факт родинних відносин між фізичними особами. Як уже зазначалося, у порядку окремого провадження, окрім фактів батьківства (материнства), а також визнання материнства, можуть бути встановлені й інші факти родинних відносин між фізичними особами, від яких залежать виникнення, зміна або припинення особистих немайнових чи майнових прав фізичних осіб, якщо законом не визначено іншого порядку їх встановлення (наприклад, факт родинних відносин між бабою та онуком, тіткою та племінником тощо) (ч. 2 ст. 256 ЦПК України).

При цьому встановлення факту родинних відносин може мати місце, якщо з певних причин зазначений факт не був зареєстрований органами Державної реєстрації актів цивільного стану (далі – ДРАЦС), у реєстрації цього факту органами ДРАЦСу було відмовлено, помилка органів ДРАЦСу в актовому записі має настільки давнє походження, що її виправлення має потягти за собою цілу низку виправлень в інших актових записах тощо [6, с. 80].

У відповідному контексті обґрунтованою є думка С.Н. Абрамова, що під час розгляду справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення, суд повинен насамперед перевірити наявність причин, за яких неможливо отримати документ, що посвідчує цей факт, а потім наявність самого факту [7, с. 352]. Водночас, як зазначено у п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 5 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення», суд не може відмовити в розгляді заяви про встановлення факту родинних відносин із мотивів, що заявник може вирішити це питання шляхом встановлення неправильності запису в актах цивільного стану;

б) мета встановлення указанного факту. Як роз'яснив Пленум Верховного Суду України у п. 7 своєї постанови від 31 березня 1995 р. № 5 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення», суд має право розглядати справи про встановлення фактів родинних відносин, коли цей факт безпосередньо породжує юридичні наслідки.

Зокрема, встановлення факту родинних відносин між фізичними особами може мати юридичне значення для виникнення, зміни чи припинення особистих немайнових чи майнових прав та обов'язків суб'єктів цивільних, сімейних, трудових та інших правовідносин. Наприклад, відповідно до ст. ст. 1261–1265 ЦК України спадкоємцями за законом після смерті фізичної особи визнаються переважно особи, які перебували з нею у родинних відносинах. З наявністю родинних зв'язків у більшості випадків пов'язує виникнення прав та обов'язків щодо взаємного утримання інших членів сім'ї та родичів і СК України (ст. ст. 265–267). Відповідно до ст. ст. 37, 38 Закону України «Про пенсійне забезпечення» право на пенсію в разі втрати годувальника також надається непрацездатним членам сім'ї померлого годувальника, які перебували на його утриманні, тощо.

Водночас, як слушно зазначається в юридичній літературі, не будь-який ступінь спорідненості породжує юридичні наслідки. В аналізі справ цієї категорії доволі часто доводиться стикатися з випадками встановлення родинних відносин між двоюрідними братами та сестрами, дядьком і племінником, невісткою та свекрухою тощо [8, с. 9]. У встановленні факту родинних відносин між такими особами необхідно враховувати, що родинні відносини спадкоємців другої черги мають юридичні значення тільки у тому разі, якщо відсутні спадкоємці першої черги (або вони відмовилися від спадщини, не прийняли її у встановлені строки тощо). Таким чином, за наявності спадкоємців першої черги суд повинен відмовити у встановленні факту родинних відносин спадкоємцям другої черги, адже за таких умов ці відносини не мають юридичного значення [9, с. 73]. З аналогічних мотивів слід виходити і у встановленні факту родинних відносин із метою отримання пенсії: у такому разі необхідно враховувати коло членів сім'ї померлого, яке передбачено пенсійним законодавством і не підлягає розширеному тлумаченню.

Крім того, слід акцентувати увагу на тому, що суд має право встановити факт родинних відносин, який не має юридичного значення за законодавством України, якщо за іноземним законодавством цей факт тягне правові наслідки, і рішення суду є необхідним для застосування у відносинах із громадянами іншої держави [10, с. 520].

Разом із тим для розгляду в порядку окремого провадження не може бути прийнята заява про встановлення факту родинних відносин, якщо заявник порушує справу з метою підтвердити надалі своє право на жиле приміщення або на обмін жилого приміщення. У разі відмови в задоволенні вимог про визнання права на жилу площу або на обмін жилого приміщення заінтересована особа має право звернутись до суду з відповідним позовом (п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 5 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення»).

Належними та допустимими доказами у таких справах, зазвичай, є: довідки органів ДРАЦСу щодо неможливості видачі повторного документа, відновлення актового запису, вне-

сення змін до актового запису тощо; свідоцтво про народження, шлюб, розірвання шлюбу; рішення суду про встановлення факту належності особі правостановлюючого документа; анкети, автобіографії; листи ділового чи особистого характеру, сімейні фото, що містять інформацію про наявність родинних зв'язків; показання свідків, яким достовірно відомо про взаємовідносини померлого із заявником, тощо.

Додатково (залежно від мети встановлення факту) може виявитися необхідним подання доказів, які підтверджують, наприклад, належність заявника до кола певних суб'єктів, перелічених у законі [11, с. 477] (наприклад, спадкоємців тієї чи іншої черги, членів сім'ї померлого, які мають право на утримання, тощо).

Як і в інших категоріях справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення, у справах про встановлення факту родинних відносин між фізичними особами особливостями змісту вирізняється резолютивна частина рішення суду, у якій зазначається: наявність факту родинних відносин між конкретними особами, ступінь їх спорідненості, мета встановлення цього факту, а також, залежно від мети, інші обставини, які мають істотне значення (наприклад, якщо метою встановлення факту родинних відносин між фізичними особами є виникнення права на спадкування, у резолютивній частині рішення суду зазначається про відсутність спадкоємців попередньої черги тощо).

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що під час розгляду в порядку окремого провадження справ про встановлення фактів родинних відносин між фізичними особами суд здійснює захист сімейних прав та інтересів шляхом встановлення зазначених юридичних фактів, які, зокрема, є підставою для виникнення відповідних правовідносин.

Список використаних джерел:

1. Чудиновская Н.А. Установление юридических фактов в гражданском и арбитражном процессе / Н.А. Чудиновская ; науч. ред. В.В. Ярков. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 192 с.
2. Толстой В.С. Понятие семьи в советском праве / В.С. Толстой // Советская юстиция. – 1969. – № 19. – С. 5–6.
3. Санін Б.В. Особливості встановлення факту родинних відносин у порядку окремого провадження / Б.В. Санін // Судова апеляція. – 2013. – № 4 (33). – С. 86–93.
4. Данилин В.И. Юридические факты в советском семейном праве / [В.И. Данилин, С.И. Реутов] ; науч. ред. Ф.М. Раянов. – Свердловск : Изд-во Уральского ун-та, 1989. – 155 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2004. – 1440 с.
6. Меренкова Л.К. Реализация процессуальных норм по делам об установлении родственных отношений граждан / Л.К. Меренкова // Реализация процессуальных норм органами гражданской юстиции. – Свердловск, 1988. – С. 79–84.
7. Абрамов С.Н. Гражданский процесс : [учеб. для юрид. ин-тов и юрид. фак. ун-тов] / [С.Н. Абрамов, В.П. Чапурский, З.И. Шкундин] ; под общ. ред. С.Н. Абрамова. – М. : Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. – 484 с.
8. Боннер А. Судебная практика по делам об установлении юридических фактов / А. Боннер // Советская юстиция. – 1968. – № 11. – С. 9–11.
9. Чечот Д.М. Неисковые производства / Д.М. Чечот. – М. : Юридическая литература, 1973. – 168 с.
10. Гражданский процессуальный кодекс Республики Беларусь от 11 января 1999 г. № 238-З [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kodeksy.by/grazhdanskiy-processualnyy-kodeks>.
11. Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации / [Д.Б. Абушенко, А.М. Гребенцов, С.Л. Дегтярев и др.] ; под общ. ред. В.И. Радченко. – М. : Норма, 2004. – 738 с.

